

९३
१४

+ १३ (९)

अथ

९३

१४ + १३
(९)

ग्रन्थनामः-	श्वेताश्वतरोपनिषद्विवरणम्	(अपूर्वा)
कर्तृनामः-	विज्ञा (ना) त्म भगवान्	Vigyanatma Bhagwan
विषयः-	अद्वैत वेदान्त	Advaitam

१०६

Shwetwa Shewetwashwa Taropanishad/Vivaranam
Aporva

“इवेता इवतरोपानिधाद्विवरणम्”

शंकायासाह नवास्पृष्टश्चिदुनिता नचाधिप इति मूलभारतात्वात्वापत्तिसिद्धिर्वादितीयत्वात्ताम्यपरमेश्वरस्य
 कश्चिदुनिताजनयितास्ति तिवो लोपोद्भवः नचाधिपोस्यपरमेश्वरस्याधिपः स्वास्य पिनास्ति एवंभूतः परमेश्व
 रः संसारः स्वमहोदधिं तितृथिभिः स्वात्मत्वेन शातव्य इत्यभिप्रायः इदानीं मंत्रद्वयमभिप्रेतार्थं प्रायेतमाह यस्त
 तुनाम इवतंतुभिः प्रधानजैः स्वभावतः देवैकः समाहृणोति स नो दधातु ब्रह्माव्ययम् एवो देवः प्रधानस्तु विष्णुमे
 वः स्वयं प्रकाशवपुरीश्वरः तंतुनाम इव यथोक्तं नाभिस्तंतुभिः स्वशरीरप्रभवेरात्मानं समाहृणोति संश्लोदयति तदप्र
 धानजैः सर्वं प्रकृष्य तास्मिन्धीयत इति प्रधानमायाशक्तिसत्त्वेन मिरूपकर्मभिस्तंतुस्थानीयेः स्वभावतोः पराधीनः स्व
 तंत्रः स्वकृयादितकल्पनाधिष्ठानभूतस्यात्मानं स्वयमेव समाहृणोति संश्लोदयति सयः परमेश्वरानोस्मानं शमदमा
 दिसाधनसंपन्नानां दधातु दधातुधारयतुवा किं ब्रह्माव्ययं ब्रह्मवतदव्ययं चेति ब्रह्माव्ययं ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मैकस्वमित्य
 त्वादव्ययं य एवंभूतः स्वात्मनेति शेषः ब्रह्माव्ययमित्यस्मिन्पाठे ब्रह्मैकस्वमित्येत्यं विद्ययाव्यवाधाधिकविद्यात
 त्कार्यं विजयनेनेकीभावं दधात्वित्यर्थः परमेश्वरस्य सर्वभूतेषु गुरुत्वं मंतर्बहिश्च व्यापकत्वं सर्वव्यापनं रात्मत्वेन स्वि
 तत्वं धर्मीधर्मनियंतृत्वमनंतानुभूतित्वमद्वितीयत्वं निर्गुणत्वं चाह एको देवः सर्वभूतेषु गुरुः सर्वव्यापी सर्वभूतांत
 रात्मा कर्मध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चैताकेव लो निर्गुणश्च ५ आत्मा जडस्वभाव इति ये वदन्ति तान् निराकरोति
 देव इति देवो घोतनात्मस्वभावाश्चैकैक इति यावत् आत्मनश्चिद्रूपत्वमप्युपगम्यात्मभेदं यद्वदन्ति तान् अत्याह एक इति
 एकस्मिन् शरीरे एक एवात्मैत्युपगमादेक इति पदेनात्मभेदपक्षो निरस्त इत्याशंक्याह सर्वभूतेष्विति स्वयं प्रकाशचिदे

करसः सर्वभूतेष्वेकत्वेन वर्तते चेत्तथा किमिति न भाषादित्यत आह गृह इति सर्वभूतेष्वेकत्वेन स्थितोऽपि तैश्च नत्वेन वर्तमान
 नत्वा तत्तथा न भासत इति यावत् मणिषु सूत्रवत् सर्वभूतोदरे भूदेशवर्तित्वेनात्मनोऽर्गत्वाभ्युपगमे परिच्छिन्नत्वादिदो
 षाः प्रादुःस्युरित्याशंक्याह सर्वव्यापीति आकाशवत्सर्वमंतर्वहिश्च व्याप्तुंशीलमस्येति सर्वव्यापी तर्हि व्याप्य व्याप
 कभेदवत्त्वादात्मनः सद्वितीयत्वं प्राप्नोतीत्याशंक्याह सर्वभूतोतरात्मेति विषयधरकलधोतादिषु रज्जुश्रुति काश
 कलादिवत्त्वाविधाकल्पितत्वेनाध्यात्मादिभेदभिन्नानां सर्वभूतानामंतःस्थितः सनात्मत्वेन स्वरूपत्वेन वर्तमान
 इति सर्वभूतोतरात्मेत्युच्यते व्याप्य व्यच्छीनां व्यापकात्मस्वरूप्यतिरेकेण रूपभावादात्मनः सद्वितीयत्वं प्राप्नोती
 तियावत्चेतनाचेतनरूपजगद्विचित्रबीजभूतविचित्रपुरुषपाषाणां सहोपाधिष्ठातेत्याह कर्माध्यक्ष इति कर्मणा मा
 तैव प्रवर्तयितेति यावत् यत्प्रसादात्सर्वस्यासुखसुतास्यास्त आत्मा देतकल्पनाधिष्ठानत्वेन धूलश्वेजगदांध्य
 प्रसंग इत्याशंक्येतरैतराध्यासाभ्युपगमान्नैव द्वाष्ट इत्याह सर्वभूताधिवास इति सर्वभूतेष्वधिवसतीति सर्व
 भूताधिवासः स्वाधिष्यपास्वस्मिन्नारोपित सर्वभूतेषु स्वयमप्यध्यस्ततया वर्तमानत्वाभ्युपगमादोषप्रसंगो
 नास्तीति यावत् अवभासकर्तृत्वेनावभासकभेदविकारित्वेजडत्वेविनाशित्वादिदोषाः प्राप्नुयुरित्याशंक्याह सा
 क्षीति साक्षादीक्षत इति साक्षी परिणामव्यवधानमंतरेण स्वसंनिधिसत्तामात्रेण सर्वमसुखं सत्त्वं व्यवहारयोग्यं
 कुर्वन्नीक्षत इति साक्षी आदित्यप्रभासर्वान्प्रकाशयतीति यथा तद्वत् अतोऽपि कारित्वदोषेन प्राप्नोतीति यावत् आ
 त्मनः स्वप्रकाशत्वभाष्यसिद्धवेदादित्यादिवत्प्रकाशांतरकर्तृत्वमंतरेण स्वसंनिधिसत्तामात्रेण सर्वव्यवहारयोग्यं करो

तीति सर्वविभासक इत्यादि व्यपदेशः स्यात् न त्वेदस्तीति शङ्क्या चेतेति चेत्ता आंतरवित्प्रकाशस्वभाव इति यावत् तत्स्यैता
प्रकाशरूपश्चेन्नित्यं ज्ञेयादिसापेक्षत्वात् नोक्तं न भायादित्याशङ्क्या केवल इति आत्मचेतन्याभिप्रेतकबुद्धिरेव विषय
स्यादिसाधनजन्यत्वाद्विषयादिसापेक्षा आत्मचेतन्यस्योदयास्तमयादि वर्जितत्वात् सापेक्षतानास्तीत्यतः के
वलो विषयादि निरपेक्ष अनंतचित्प्रकाशस्वरूप इति यावत् स्वयंगुणसर्वविषयभूत्येदिविषयादित्यः प्रकाशते
तद्वदित्यर्थः स्रष्टृत्वमापकत्वाधक्षत्वपालयितृत्वादिशक्तीनामग्रेदर्शनादिशक्तिवदात्मनः स्वाभाविकत्वात् नो
क्षेप्यवस्थानात्पुनरपि तत्कार्यस्यापरीक्षणादि निर्मोक्षप्रसंगो दुर्वार इत्याशङ्क्या निर्गुणश्चेति वशब्दः पूर्वविशे
षणोः समुच्चयार्थः आत्मनोनेति नेतीति प्रतिषिद्धाशेषविशेषानंतसत्पुण्यविमात्रवपुष्पुण्यतः कापिशक्ति
नीतिस्त्वृत्वाद्यनंतशस्याधारमाययेक्याध्यासाच्चरित्तमत्वप्रतिभासो तो निर्गुण इति यावत् प्रकृतौ पूर्वव
ज्यनयाहितसंस्कारानुगुणतया पुण्यपापवीजानुगुणतया च चेतना चेतनात्मकप्रपंचाकारेण मायायावत्प्र
कृतिपरिणामयितृत्वमीश्वरस्य अचरामेददशिनित्यपुरुषार्थलाभमितरेखांतदलाभं चाह एकोवशी
निःक्रियाणां बहूनां मेकं वीजं बहुधा यः करोति तमात्मसंख्येन पश्यति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरा १००
एकोऽद्वितीयो वशी सर्वमस्य वशे वर्तत इति वशी स्वाधीन सर्व इति यावत् निःक्रियाणामचेतनत्वादेव चित्संति
विव्यतिरेकेण स्वतः स्वप्रवृत्तिलक्षणक्रियाभूत्यानामचेतनानां परमार्थतः कूरस्थानंतविदं क्रमत्वात् स्व
तः सर्वप्रवृत्तिः उक्तलक्षणक्रियाभूत्यानां चेतनानां बहूनां सर्वेषां वीजं प्रकृतित्वेन वीजं मायाविंवत्त्वेन वीजं स

तस्य सुखविनाशमेकमेव चेतनानां प्रकृतित्वेन वीजं मायाजायमेकमेव चेतनानां विवर्तनेन वीजं सत्यसुखविनाशमेव
 कमखंडं बहुधा बहुप्रकारं यः करोति योऽनादौ संसारोऽनेकजन्मसु संचितविहितप्रतिविद्धविषयाभिर्विहितप्रतिविद्ध
 मभिश्च प्रेरितो मायापाधिकः परमेश्वरः स्वैक्याध्यासमुपगतमायावीजं मरुदाघनेकाकारं करोति तस्मादात्मानं
 मायेक्याध्यासमुपगतं स्वनिजरूपं विद्धि वीजं समष्टिव्यधिकारणोपाधिकं हि रायगर्भाघनेकचेतनप्रकारं करोति
 तदात्मानं स्वयमकुरुते निश्चुत्पंतरात्र अथैकः परमेश्वरः प्रलयकाले स्वस्मिन्नेव लीनानां निश्चिन्नायागं भो
 गमोक्षार्थं क्रियावर्जितानां स्वभूतानां प्राणिनां भोगार्थं मोक्षार्थं क्रियासिद्ध्यर्थं बहुकमद्वितीयं वीजं कारणं
 ब्रह्मविष्णुरुद्रपितृमनुष्यादिरूपेण बहुधा करोति तमेवंभूतं परमेश्वरमात्मस्थमात्मनिकर्मभरणसंघाते जीव
 रूपेण स्थितं योऽक्रोधाह्नेक्रोभासोरादंभारागादिसाधनाश्रुतपश्यंति प्रभुश्च त्वय्यतिरेकाभ्यां तत्त्वं पदार्थानु
 शोधनमनुसृत्य पश्यंत्यहमस्मीत्यपरोक्षीकुरुस्तेधीरा विवेकज्ञानवन्तस्तेऽस्मामीश्वरैक्यज्ञानवन्तां सुखं शाश्व
 तं नित्यं सिद्धं सिध्यति न तथैतरेऽस्मामीश्वरैकत्वज्ञानाख्यसाधनलीनानां शाश्वतं सुखं न सिध्यतीत्यहं ब्रह्मास्मी
 त्येकत्वज्ञानादेवनित्यसुखार्थं सिद्धिः उपासनेभ्यः कर्मभ्यो वाऽन्येभ्योऽपि नित्यसुखार्थं न संस्पृतीत्यर्थः परमेश्व
 रलोके नित्यत्वेन प्रसिद्धानां नित्यहेतुत्वं चेतनत्वेन प्रसिद्धानां चेतनहेतुत्वं कर्मफलदाहृत्वं सम्पन्नानां कलम्बत्वं
 तदेकत्वं तदेकत्वज्ञानात्माक्षसिद्धिर्वाह नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको वदन्तं यो विदधाति कामान् त
 कथं सांख्ययोगाधिगम्यं शास्त्रादेवं मुच्यते सर्वपाशैरिति १९ नित्यानां लोके नित्यत्वेन प्रसिद्धानां मा

काशादीनां नित्यत्वे हेतुस्तु नित्यत्वेन तेष्वां नित्यत्वप्रतीतिरित्यर्थः नित्यत्वेन प्रतिपन्नानां मध्ये साक्षान्नित्यतिवाचेत
नश्चेतनानां लोके चेतनत्वेन प्रतिपन्नानां प्रमात्रादीनां चेतनस्तु चेतनत्वेन तेष्वां चेतनत्वप्रतीतियावत् चेतनत्वेन प्रतिपन्ना
नां मध्ये यं साक्षात्चेतन इति वा नित्यत्वेन चेतनत्वेन च प्रतिपन्नानां मयं नित्यश्चेतनेत्येकोऽन्यथा अतो न्यदात्तेना
न्योत्तेपेति द्रष्टानान्यदस्ति इति श्रुत्यंतरात् एकोऽद्वितीयो ब्रह्मादिपिपीलिकांतानां योऽखंडसंविद्रूपः परमे
श्वरो विदधाति प्रयच्छति करोति वा कामान् काम्येति वा कामाः सुखप्रतिविंबानि तानि पुण्यानुगुणतया विद
धाति तद्ब्रह्मकारणं जगत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्य सांख्ययोगश्च सांख्ययोगो संभवं वेदांत महावाक्य
तात्पर्यं जगत्प्रहं ब्रह्मास्मीति सम्प्रज्ञानं योगस्तत्साधनं श्रवणमनननिदिध्यासनादि ताभ्यां सांख्ययोगाभा
मधिगम्य प्राप्य ज्ञातव्यं देवं बोधैकरसं ज्ञात्वाऽहमस्मीत्यपरोक्षीकृत्य मुख्यते सर्वपाशैः अविद्याकामकर्मरवैः
सर्वैः पाशैर्मुच्यते ईश्वरापरोक्षाद्वाधितसंसारतद्गोभवंतीत्यर्थः परमेश्वरस्यादित्यादिप्रकाशैरप्रकाशत्व
मादित्यादिप्रकाशानां समस्तजगतां चावभासकत्वं बाहूनतत्र सूर्योभाति न चंद्रतारकं नेमाविद्युतोभांति
कुतोयमग्निः तमेव भांतमनुभाति सर्वतस्पभासा सर्वमिदं विभातीति १२ नतत्र प्रकृते परमात्मनिसर्वा
वभासकोपि सूर्योभाति तद्ब्रह्म न प्रकाशयति सर्वागोचरत्वात् सर्वेषां मात्मत्वाद्द्रुपादिहीनत्वाच्च सहित
दधीन प्रकाशयोग्यं सर्वं प्रकाशयति न तु स्वमहिमतः इतोपि च नतत्र भासते तथानचंद्रतारकं नेमाविद्युतो
भांतिकुतोयमस्मद्गोचरोऽग्निः यत्र सूर्योभाति तत्र कावात्तीस्मद्गोचरस्याग्निरित्यर्थः तमेव भांतं स्वतोभात
पत्वाप्रत्यक्षादिप्रमाणानेपेक्षया स्वयमेव भांतं सर्वजगदवभासात् पूर्वमेव दीप्यमानमनुभाति सर्वमनुतेनेकेषां

ध्यासमनुसृत्य भानाभासं लब्ध्वा भाति सर्वमादित्यदिकं पूर्वेति किं परिमितो ज्ञातस्य परमेश्वरस्य भासा स्वरूपभूतवैतन्यप्रकाशेन
सर्वविदं जगदिमातिप्रकाशते परमेश्वरस्य हेतुभ्रमबाधकत्वं प्रत्यक्षत्वेनाविहितत्वं तदेकमतानेनैव मोक्षमार्गो नाप्योमा
र्गोऽस्तीत्येतदाह एकोहं सो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले सन्निविष्टः तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्थाविद्य
तेऽयनायेति ॥ ३ ॥ एकोऽद्वितीयो हं सोऽंति स्थित्यवस्थां याति तामपि हत्वा स्वप्नावस्थां याति पुनस्तामपि हत्वा सुषुप्तव
स्थां याति तामपि हत्वा पुनरहं ब्रह्मास्मीति सम्पत्तान फलकारुणः भ्रमहृत्विद्यां हत्वा प्रत्यक्षत्वं याति तिस्रः भुवनस्या
स्य मध्ये यमेव हं सो नान्यः कश्चिदस्तीति वार्थः स एवाग्निः स एव पशुमेश्वरोऽग्निरिवाग्निः काष्ठावयवैस्तिरस्कृततया का
ष्ठात्तु गतोऽग्निर्मथनेनाग्निमिभ्यक्तः सत्यतिरस्कारिकाष्ठावयववद्गन्धास्वनिजवयववद्विद्यता यथा तद्वद्विद्या कार्येति र
क्ततयाऽविद्या तत्कार्येऽनुगतः परमेश्वर उन्नाधरारति स्थानीयगुरुशिष्ययोः संचर्षणरूपमथनस्थानी यश्च वृणमुन
नादिजन्मसम्पत्तान फलकारुणः सत्यतिरस्कारिका विद्या कार्यो लित्वतावन्मात्रतया रथाऽद्वितीयवयवसामोक्षेवति
सुतश्चिद्विदितुच्यते सलिले सन्निविष्टः सम्पन्नविद्युत्संयोगो स्वरूपस्फुरणप्रदत्वेन सन्निविष्टः तमेव प्रकृतिप्राकृतेरसं
स्पृष्टं प्रकृतं परमेश्वरं विदित्वा स्वात्मत्वेनापरोक्षीकृत्यैवातिमृत्युमत्येति मृत्युजननमरणसंसारभूतमविद्या तम आख्यम
त्युमत्येति तत्तरति सम्पत्तानेन विमात्रतया नाशयतीत्यर्थः अथ वा संसारतद्भूतलक्षणं मृत्युमत्यतीत्यसम्पत्तानेन
दग्धातदधिकानभूतमपास्तानि शयं परमानंदमेति नान्यः पन्थाः आत्मा तत्सम्पत्तानादन्यः पन्थाः मार्गो विद्यते यनायमो
क्षप्राप्तये परमसुखं परमाथेपि देशे ग्रंथलाघवाद्दुर्लभा यमेवाश्रयितव्यमिति मत्वा पुनरपि तमेवार्थं विशेषतो द
र्शयति कथं नामेवमर्थं स्वानुभवेन प्रपद्येति सविश्वरूढिभूविदात्मनो निर्जः कालकाले गुरोः सर्वविद्यः प्रधा ३३

नक्षेत्रपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिवंधहेतुरिति १०४ सप्रकृतः परमात्मा विश्वरूपेण स्वमायया करोतीति विश्वरूप
विश्वविद्धिभ्रमपरोक्षतयावेतीति विश्ववित् आत्मयो निरात्मैव स्वयमेव सर्वस्य योतिर्न सहकार्यं तस्मै शक्ते अथवा तस्यो
निरात्मतां योनिः सुरनरतिर्यगादिशरीराणां कारणं पुरश्चरैर्द्विपदः पुरश्चरैश्चतुष्पद इति श्रुत्यंतरात् अथवा तस्य च स
एव योनिश्चेत्यात्मयोनिस्त्वं पदार्थभूतप्रत्यगात्मत्वेन तत्पदार्थभूतेन जगत्कारणत्वेन च स एव क्तिन इति यावत् स चिद्वत्
रूपः कालकालः कालस्य सर्वोपसंहरुर्पिका लउ पसंहरुर्गुणीमाया शक्त्या ख्यगुणकोऽपत्यपापत्वादिगुणको वा
सर्वविद्यः सर्वविद्याश्चेति सर्वविद्यस्तस्मिन् विज्ञाते सर्वे विद्विजातं भवतीति वा सर्वविद्यः प्रधानक्षेत्रपतिः प्रधान
श्चेति क्षेत्रज्ञश्चेति प्रधानक्षेत्रज्ञः स एव पतिश्चेति सः सर्वस्मात् प्रकृतः प्रधानक्षेत्रज्ञश्चेति प्राकृतलक्षणं क्षेत्रज्ञा
नातीति सः पतिस्वामी सर्वस्य अथवा प्रधानक्षेत्रज्ञः पतिः प्रधानस्य स्वस्वरूपप्रदतयाः धिष्ठानत्वेन पतिः क्षेत्रज्ञस्य
विंशतया पतिः सुखसदृशप्रविष्ट इति श्रुत्यंतरात् गुणेशः सत्वरजस्तमसां नियामकः संसारमोक्षस्थितिवंधहेतुः संसारा
मोक्षस्य सम्पन्नान्तर्माहेतुस्तस्मिन् संसारे स्थितिलक्षणवंधस्यात्ताततया हेतुः कारणं परमेश्वरस्य स्वमहिमप्रति
ष्ठाकर्मादिसाधननिरपेक्षिते शिष्यत्वे च स तन्मयो अमृतदेशसंस्कारोऽज्ञः सर्वगो भुवनस्यास्पृश्या यदशे अस्म
जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यतदेशनायेति १०५ सप्रकृतः परमेश्वरस्तन्मयोऽज्ञाततया ज्ञाततया च वंधमोक्ष
हेतुमयो हेतु रूपः स्वार्थमय इति प्रसिद्धो अमृतोऽमरणाधर्मो देशसंस्तुः ईश्वरत्वेन सम्पन्नवस्थितः अथवा ईशे स्वे
महिम्नि संस्तु सम्पन्नवस्थितिर्यस्य सः स श्रित्प्रकाशः सर्वगः सर्वसाक्षित्वेन सर्वगच्छतीति सर्वगः भुवनस्य भवन
धर्ममुक्तस्य दृश्यप्रपंचस्यास्पृश्याऽज्ञे प्रदत्तेन पालयिता यः स्वयंप्रकाशानंदानुभवं देशे ईशेऽस्य जगतो नित्य
मेव नियमेन बोधयति स्थितिप्रलयावच्छासुन हिरण्यगर्भादिवत्कर्मोपासनजन्यमस्यैव यं किंतु महसिद्धिप्रतिष्ठा

नास्यो हेतुर्विद्यत इति शब्दनायेति अथ राजगदीशनाय स एव परमेश्वरो हेतुर्नास्यो हेतुर्विद्यते सर्वत्र न क्रियायाः स एव कर्त्ता ना
 यः कर्त्ता विद्यत इति यावत् यस्मात्परमेश्वर एव मुमुक्षुः सम्प्राप्तौ आत्मतया निमित्तः स मोक्षहेतुस्तस्मान्मोक्षसिध्य
 र्थमुमुक्षोरीश्वरं प्रतिशरणगतया प्राप्तिमाह यो ब्रह्माणं विदधाति सर्वं यो वै वेदोश्च प्रहिलोति ते स्मै तं देवमात्मबुद्धि
 प्रकाशं मुमुक्षुर्वेशरणमहं प्रपद्ये इति निःसंगसुखबोधवपुर्यः परमेश्वरो ब्रह्माणं सर्ववीजसमाहितं हिरण्यगर्भं वि
 दधाति अवांतरसर्गस्थित्यंते कर्त्तृत्वेन स्वमायया विदधाति स सत्सुखान् पूर्वसर्गादौ यः परमेश्वरः वेदप्रसिद्धो वेदो
 श्च प्रहिलोति प्रददौ तस्मै तस्मात्प्रथमं हिरण्यगर्भाय मरुप्रलये विच्छिन्नसंप्रदायानां वेदानां तस्मादितराधिकारि
 तुमंप्रदाय सिध्यर्थं परमेश्वरस्तस्मै वेदं प्रददौ तमेवं भूतं ह एवार्थं तमेव देवज्ञानस्वभावं आत्मबुद्धिप्रसादं स्वविक्रय
 बुद्धिप्रकाशकरं प्रत्यगात्मानं निर्मलं तः करुणोपहिते तत्कर्त्तृत्वेन स्थिताया बुद्धिस्तस्यास्वाभाविक्याः साधायि
 तारं वा आत्मबुद्धिप्रकाशमिति पाठे आत्मबुद्धिमहं ब्रह्मस्मीति स्वविक्रयं बुद्धिप्रकाशयतीति अथवा तमेव बुद्धिज्ञा
 नं स्वरूपा तु भवः स एव प्रकाशोऽस्य तमित्येवो ज्यं मुमुक्षुर्नैप्रसिद्धं मुमुक्षुत्वाद्यधिकारसंपत्तिर्मेव भवसिद्धेति या
 वत् शरणमहं प्रपद्ये मुमुक्षुरहं मोक्षसिध्यर्थं शरणं प्रपद्ये परमेश्वरस्य दशतः कालतो वस्तुतश्चानवच्छिन्नत्वमवि
 काचित्वं निःसंगत्वसत्पसुरवसं विन्मात्रेकरसत्वं प्रत्यक्षत्वेनावस्थानं स्वैक्याध्यासमुपगतस्वमायया सर्वज्ञत्वं सम
 स्तजगदुदयस्थितिप्रलयहेतुत्वं सर्वतया निरूपेणावच्छिन्नत्वं मुमुक्षोरीश्वरे कत्वा परोक्षोद्भूतं भ्रमस्वरूपमा
 त्रतया प्रविहीनत्वमीश्वरे कत्वं शानादेव मोक्षसिद्धिमप्येभ्यस्तदसिद्धिपदेषु देमरुतापरिकरबंधेन तात्पर्येण प्रति
 पाद्ये ममेवार्थं संक्षिप्तोपसंहरति मंत्रद्वयेन निष्कलं निष्क्रियं शानं निरवघं निरंजनं अमृतं परं सत्तुं दग्धं
 च न निवानलं यदत्त्वमवदाकारं वेद्यं विष्णुतिमानवाः तदा देवमविशाय दुःखस्यातो भविष्यति इति किं

१ निरंशस्यापि परिणामित्वं स्यान्निरंशस्यैव परिणामित्वाभावात् अवयवविशिष्टस्यैव परिणामित्वाभावात्
विनोवापरिणामित्वं अवयवविद्रव्यस्य चेत्तदो निरंशस्य परिणामित्वा
स्य तदवयवविशिष्टस्यैव अवयवविनिवर्तमानत्वमंगीकृतं चेत्तदवयवरूपस्य
रवयववत्तदभावे रवायविनिवर्तमानत्वे स्यात् ततो त्याग्यवरूपपरमा
मित्वस्यांगीकृतव्यतिथिः ब्रह्मणो निरंशत्वेऽपि मरुददिरूपेण परि
यवस्य विशेषणत्वेनोपकारकोभावाद्भूदोषप्राप्तिः रवाभिनेनो

केवलावयविनःपरिणामित्वमयवविशिष्टस्यावयविनोवापरिणामित्वं अवयविद्रव्यस्यचेतदौ निरंशस्यपरिणामित्वा
पातःअवयवेराख्यावयविनिवर्त्तमानस्यपरिणामस्यतदवयवविशिष्टेऽवयविनिवर्त्तमानत्वमीकृतं चेत्तदवयवरूपे
वयविनिवर्त्तमानस्यपरिणामस्यतत्तदवयवविशिष्टेरवयवलक्षणोरवयविनिवर्त्तमानत्वे स्यात् ततोत्यावयवरूपपरमा
खुर्वर्त्तमानत्वे स्पष्टत्वात्ताडभयधानिरंशस्यैवपरिणामित्वस्यागी कर्तव्यत्वात् ब्रह्मणोनिरंशात्वेपिमहादि रूपेषांपरि
णामित्वे स्यादित्याशङ्क्यावयविनः परिणामित्वेऽवयवस्य विशेषणत्वे नोपकारको भावादुक्तदोषप्राप्तिः उपाधित्वे नो
पकारकत्वे उपाधिभूतावयवसंबंधाभावाद्ब्रह्मणः परिणामित्वं न संभवतीत्याहु निष्कर्ले निश्चियमिति कृत्वा अ
वयवाग्रस्य न विद्यते इति निष्कर्ले अस्य निष्कर्ले मिति परिणामोपाध्यभावउक्तः निश्चियमितित्तदुपाधिकपरिणा
मक्रियाभावउक्तः ब्रह्मणः परिणामक्रियाभावात्तत्फलभूतकार्यात्मकत्वं नास्तीत्याहु शान्तमिति देहादिपरि
णामिवस्तुपूर्वावस्थापरित्यज्योत्तरावस्थाययातितामपि परित्यज्यते उत्तरावस्थाययाति एवं सर्वदा व्याप्ततया
वर्त्तते तद्ब्रह्मणः सर्वदा व्याप्तत्वेनास्तीति भावः परिणामित्वे जडत्वं प्रयोजकत्वं चेतित्वं न स्यादित्वं प्रयोजकत्वं ज
डत्वं न स्यादेवमेत्यन्यमभिचारमुभयस्यप्रयोजकत्वासंभवादेकस्यैवप्रयोजकत्वमंगीकृतं यत्तत्रोभयवा
दिसंप्रतिपन्नजडस्यैवपरिणामित्वस्यांगीकर्तव्यत्वात्तदून्याभावाद्ब्रह्मणः परिणामित्वं न संभवतीत्याहु
निरवघ्नमिति हेयत्वादवधंजायंतद्रूपत्वं ब्रह्मणो नास्तीति यावत् शक्तस्य सहकारिसाधनसंसुक्तस्यैव परि
णामित्वदृष्टं इहलुशक्तिसहकारिसंबन्धो विनास्तीत्याहु निरंजनमिति अमृतस्य स्वसारतद्धेतुनिवृत्तिक्षरणमा
हस्यपरंपरमसेतुं सेतुरिव सेतुस्तं अहं ब्रह्मास्मीति बुद्धौ प्रतिविंवत्वेन बुद्धिसंस्पृश्यतत्त्वमविधात को य निरुक्तिशब्
बाद्यतयानिवृत्तेः स्वरूपं सत्सेतुर्भवति बुद्धिसंबन्धो षष्ठक्षितं जीवपरे व्यंतत्वं स्वातिरस्कृदिकाऽविधातम्भूलं

अनादावि

हेतुप्रपञ्चस्य तावन्मात्रतया दग्धाऽनेतत्समुच्चिन्नाऽतया मोक्षो वस्ति मिति दग्धे धनान्तरमिवेतुच्यते यदा चर्मवदि
 त्रियथा चर्मवद्विषयं तिमानवास्तद्वत्काशं वेद्यमिष्येति मानवाः तदा देवं पूर्वोक्तोक्तं निष्कलत्वादि विशेषणविधिं
 च देवमविज्ञायात्मत्वेनाज्ञात्वा दुर्बलस्य सकारणसंसारदुःखस्योत्तानाशो भविष्यति तस्माद्देवमविज्ञाय संसारदुः
 खनिवृत्तिः सर्वथानसंभाव्यत इत्यर्थः संप्रदायपरंपरयाऽभ्युत्थिता एव विद्याया मोक्षफलपर्यंतत्वं दर्शयितुं संप्र
 दायं विद्याधिकारिणां चाह तपःप्रभावो देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह्येतत्परोक्षविद्वान् अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रो
 वाचसम्पद्यसि संघजुष्टमिति १३ तपसः कृच्छ्रं वां दायणादिलक्षणस्य तत्र तपःशब्दस्फुटत्वाद्देवकजन्माजित
 स्यात्प्रमप्रभुक्ततया विहितस्य कर्माख्यस्य तपसः नियमेषु तपःशब्द इति तत्र तपःशब्दस्मरणं किं द्वियमनसोरे
 काग्रता लक्षणस्य तपसो मनसश्चंद्रियाणां च ह्येकाग्रं परमं तप इति स्मरणं तपःशब्दभूतानां मेतेषां प्रभाषाते
 सामर्थ्याद्देवप्रसादाच्च मोक्षाधिकारसिद्ध्यर्थं मने कजन्मस्य पाजितं परमेश्वरस्य प्रसादाच्च ब्रह्माद्वितीयं तत्वं
 शब्देति चेद्योतयति चेताश्च तेरोना मुक्तरि विधिद्वान्पूर्वोक्तं ब्रह्मविद्वान्वात्मत्वेनापरोक्षीतं ब्रह्म तत्त्वः अथ शि
 ष्यसुसाधनचतुष्टयस्य प्रतिमालक्ष्यानंतरं मत्याश्रमिभ्य इत्यतिः राजा मत्याश्रमस्य न्यासस्तत्राविपरमं हंसाश्र
 मः तान्त्या एतत्पूज्यवराणि तपांसि न्यास एवात्परे च यत्न्यास इति ब्रह्मतिश्रुतः चतुर्विधा भिक्षवश्च कुटीचरवरू
 दको हंसा परमं हंसाश्रमः परस्मात्सुतम इति स्मरणं य एतेषां मध्येऽत्याश्रमिणस्तस्यात्याश्रमिभ्यः परमं य
 त्वोक्तं ब्रह्मतत्त्वे परममुत्कृष्टं अपास्तानि शयं पवित्रं भद्रं प्रहृति प्राकृतात्मेर्मले रनास्ते हितमस्ति संघजुष्टम
 धीणां सनको दीनां संघेर्जुष्टं सेवितं तेषां प्रीतं वसम्पक सेवितमात्मत्वेन प्रीतं चेति यावत् प्रोवाच सम्पगित्यस्य
 काकाक्षिभ्यामेन संबन्धः तेभ्य एव भूतं ब्रह्म सम्प्राप्ता वात्मत्वेनापरोक्षीकृतं यथा भवति तथा प्रोवाचेत्यर्थः प्रो

वाचेतिप्रशब्देनगुरोरूपदेशकोशतंदर्भयति वेदांतेपरमंगुहंपुराकल्पप्रचोदितेनाप्रशंतायदातयंनपु
 त्राशिक्ष्यायवैपुनःवेदांतेसर्वास्तपनिष्ठस्तुजातावेकवचनेपरमंपरमपुस्तार्थरूपंगुहंगोपनीयंपुराकल्प
 स्तेषामप्रचोदितंपूर्वस्मिन्नल्पेप्रचोदितमुपदिष्टमितिवा नाप्रशंतायथामदमाधधिकारिसंपत्तिरहिताय
 नदातयंतत्रापिनापुत्रायवाःशिक्ष्यायदातयं प्रशंतावित्तायपुत्रायशिक्ष्यायवादातयमित्यर्थःदेवता
 गुरुविषयनिरुपाधिकभक्त्याविद्याप्रासावंतरंगसाधनत्वमाह यस्यदेवपराभक्तिर्यथादेवतथागुरो न
 स्पेतेकथितात्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनःप्रकाशंतेमहात्मन इति ११ यस्यगुरुस्यस्यदेवेपरमेश्वरेनिरुपाधि
 काभक्तिःपराभक्तिर्यथातथानिरुपाधिकभक्तिरेवगुरोर्भवपिविद्यतेगुरुदेवतयोरेकत्वेबुध्पातस्यदेवतागुरु
 विषयतिरुपाधिकभक्तिमतोयोग्याधिकारिणस्तेकथिता अस्मानुपनिषदिभगवताश्वेताश्वतरेणकथि
 ताउद्दिष्टाःहियस्मादर्थःप्रकाशंतेयथावत् महात्मनोमहानुभावस्यनान्यस्येति यस्मात्तस्माद्विद्यार्थिभिः
 देवतागुरुविषयानिरुपाधिकाभक्तिःकर्तव्येत्यभिप्रायःद्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्तिघोतनार्थः ॥ ॥
 इति श्रीमत्परमहंसपरिश्राजकाचार्यश्रीमज्ज्ञानोत्तमहृत्पदादशिक्ष्यस्य श्रीमद्विज्ञानात्मभगवतः भक्तोश्वे
 ताश्वतरोपनिषद्विवरणे षष्ठोऽध्यायस्तस्मात्तथायं ग्रन्थः ॥ ॥ ॐ ३३ श्रीरामार्पणमुस्तु श्रीः ६

३६

९३
१५

९३
१५

९७६

९३
१५

श्वेताश्वतरोपनिषद्विवरणसमाप्तं

अत्र षडध्यायाः। आरंभपत्राणि

१। ७। ९। १७। २३। २७
१ २ ३ ४ ५ ६

इति

“श्वेताश्वतरोपनिषद्विवरणम्”

विज्ञातमभगावद्विराचितम्

३६